

Waarom joden en christenen gescheiden wegen zijn gegaan

De werken der Wet

Ergens rond het jaar 150 v.Chr. ontving de joodse hogepriester, Jonathan, een brief van een voorname schriftgeleerde. De auteur was vriendelijk en nam de moeite de geadresseerde te vleien: “wij zien bij u schrandereheid en kennis van de Wet.” De schriftgeleerde vond de hogepriester echter, zo krijg je de indruk, minder schrandere in het kiezen van zijn adviseurs, want op enkele punten zou hij de Wet niet goed uitleggen. Om te beginnen volgde Jonathan een Babylonische kalender en niet de elegante variant met 364 dagen, terwijl die juist zo handig was: de feestdagen vielen daarin nooit op zondag, waardoor de sabbatsrust niet hoefde te worden verstoord met het voorbereidende werk van een feestdag. Na de kalenderkwestie presenteerde de schriftgeleerde puntsgewijs nog zo’n twintig onderwerpen, zoals de reiniging van melaatsen, de aanwezigheid van honden in Jeruzalem, het overgieten van water en de gedeeltelijke onreinheid van overigens reine dieren. Steeds plaatste hij de “zij” tegenover de “wij” en probeerde hij de hogepriester van het gelijk van die laatsten te overtuigen.

De hedendaagse, seculiere lezer vraagt zich af waar de betrokkenen zich druk om maakten. Dit waren destijds echter serieuze zaken, waarvoor parallellen bestaan in alle antieke godsdiensten.¹ De vraag hoe water moest worden overgegoten, was zó lang een strijdpunt dat nog aan het einde van de tweede eeuw n.Chr. een vooraanstaande rabbijn de kwestie bediscussieerde.² Ook de briefschrijver maakt duidelijk dat het hem, ondanks zijn vriendelijke toon, menens is: de adviseurs van de hogepriester stonden in contact met de duivel. Jonathan moest zich niet meer inlaten met dit “Belialsoverleg”.³

Deze tekst, waarvan zes exemplaren zijn gevonden onder de Dode Zee-rollen, wordt door onderzoekers aangeduid als *Enige werken der Wet* of *Halachische brief*. Beide titels zijn eigenlijk niet zo geschikt omdat ze uitleg behoeven. *Halacha* betekent gewoon “weg” maar veronderstelt een uitgebreid theologisch systeem. Dat komt erop neer dat God de Joden had uitverkoren en dat zij daardoor een vanzelfsprekend recht hadden op een plaats in “de wereld die zou komen” (een andere vage uitdrukking). Eén van de middelen waarmee God Zijn uitverkorenen begunstigde was de Wet, waarmee Hij joden de juiste levensweg aanwees. Mochten ze desondanks falen, dan waren er offers om het goed te maken.

Ook “Werken der Wet” verwijst hiernaar, maar deze uitdrukking werd vooral gebruikt in een specifieke context: om aan te duiden hoe de in de Wet vastgelegde gebruiken de Joden maakten tot Joden. Het zijn “ethnic markers”, die een “wij” van een “zij” onderscheiden. Wie de werken der Wet onderhield, of – anders geformuleerd – wie halachisch leefde, bakende zich af van andere volken en was een Jood.

Het probleem zat in de uitleg van die Wet. Het Jodendom was daarover diep verdeeld. Wanneer de Joodse historicus Josephus (37-c.100) schrijft dat er slechts drie scholen bestonden, is dat een drastische oververeenvoudiging. *Enige werken der Wet* illustreert de feitelijke complexiteit en wie wil weten waarom het christendom een eigen godsdienst is geworden, zal moeten beginnen vast te stellen welke halachische standpunten Jezus innam. De historische Jezus is een joodse Jezus en een joodse Jezus

¹ Vgl. de *flamen dialis*: Aulus Gellius, *Attische nachten* 10.15.

² Mishna, *Yadaim* 4.7.

³ *Enige werken der Wet* (4QMMT) C 28.

kan niet anders zijn dan een halachische Jezus.⁴ Voor we daarop ingaan, zullen we moeten kijken naar de alternatieven.

De drie scholen

Volgens de auteur van *Enige werken der Wet* luisterde hogepriester Jonathan teveel naar de verkeerde adviseurs. Uit de door hen ingenomen (en door de schriftgeleerde bestreden) posities kunnen we afleiden wie dat waren: een vroege groep farizeeën.

De hogepriester heeft zich niet door de briefschrijver laten overtuigen. (De joden gebruiken nog altijd de Babylonische kalender.) Wat na deze afwijzing gebeurde, kunnen we raden. In de kring waartoe de schriftgeleerde behoorde, waren er die de halachische opvattingen uit *Enige werken der Wet* weliswaar deelden maar er geen halszaak van wilden maken, terwijl er ook waren voor wie het een breekpunt was. Uit de eerste groep zouden de sadduceeën voortkomen, uit de tweede de sekte die we kennen uit de Dode Zee-rollen. In jongere teksten typeren de sektariërs Jonathan als “godeloze priester”, terwijl ze de schriftgeleerde aanduiden als “leraar der gerechtigheid”. De complimenten waarmee deze het debat ooit had gezocht, waren vergeten.

Zo verliep dus een Joods schisma: eerst een onopgelost halachisch geschil, dan onenigheid over de vraag of dit een crisis waard was en tot slot splitsing. Pas daarna, als de wegen uiteen waren gegaan, kwam reflectie over de oorzaken en pas dan realiseerden de betrokkenen dat het helemaal niet over halacha ging. De farizeeën hadden, naast de Wet, een tweede bron van gezag geïntroduceerd: de mondeling overgeleverde traditie. De groep rond de Leraar wees dat af. Alleen de geschreven Wetstekst was normatief. Een tweede splitsing ging over de mogelijkheid om samen te werken met de farizeeën, en zo ontstonden de compromisbereide sadduceeën en de principiële sektariërs, die vervolgens het gezag van hun stichter verabsolueerden en diens geschriften beschouwden als geïnspireerd. Het eindresultaat was dat de sadduceeën alleen de Wet als normatief beschouwden, dat de farizeeën daarnaast een mondelinge traditie erkenden en dat de sektariërs teksten als *Enige werken der Wet* in ere hielden.

Doordat ze verschillende bronnen van gezag hadden, waren deze groepen het nooit eens, zodat de halachische meningsverschillen zich opstapelden. Daar komt nog bij dat er verschillen waren tussen de joden in Judea en daarbuiten. Een opmerking van keizer Augustus wekt bijvoorbeeld de indruk dat de joden in Rome de spanning tussen de sabbatsrust en de soms bewerkelijke spijswetten oplosten door op zaterdag te vasten.⁵ Gegeven de variëteit aan joodse opvattingen is het logisch dat er onderzoekers zijn die spreken van diverse jodendommen.

Toch waren er zaken die zorgden voor althans enige eenheid. De joden mochten dan van mening verschillen over het corpus van gewijde literatuur, ze waren het erover eens dat God hun een Wet had geschonken die hun een plaats garandeerde in de wereld die zou komen. Over de precieze aard van dat heil waren ze het dan weer oneens, maar ze wisten allemaal dát er nog iets moois wachtte. De meningen liepen ook uiteen over de sabbat, de besnijdenis en het voedsel, maar iedereen wist dat deze gebruiken een Jood maakten tot Jood. Een andere gedeelde eigenschap was dat ze aan maar één god offerden, wat overigens niet uitsloot dat joden de Griekse en Romeinse goden konden erkennen als reëel en er zelfs eerbewijzen aan gaven: een in een tempel van Pan gevonden inscriptie als “Ere zij god voor de redding uit zee van de Jood Theodotos, de zoon van Dorion”

⁴ Deze formulering ontleen ik aan John P. Meier.

⁵ Suetonius, *Augustus* 76.2.

spreekt op dit punt boekdelen.⁶ Dit eerbewijs maakt Theodotos niet tot afvallige, aangezien hij niet aan Pan offerde. Weer een ander idee, dat we aantreffen in de zogeheten “Henochitische literatuur”, is dat er naast de Schepper een tweede God was, een “kleine JHWH”, die het universum bestuurde. Dit idee stamt uit de joodse mystiek maar heeft een frappante parallel in de Griekse opvattingen over de *logos* als middelaar tussen een transcendente God en de Schepping. Niet alle joden geloofden dit, zoals ook niet alle joden het messianisme accepteerden. Waar het om gaat, is dat het Jodendom opvallend gevarieerd was.

We hebben uitsluitend het woord van Josephus dat er drie scholen waren: de sadduceeën, de farizeeën en essenen, die hij presenteert als epicureeërs, stoïcijnen en pythagoreeërs. Deze gelijkstelling is logisch, want Josephus wil het Jodendom presenteren als in harmonie met de Grieks-Romeinse cultuur. Daarnaast onderscheidt hij een “vierde, aan het Jodendom vreemde filosofie”, waarvan de aanhangers weigerden bij de annexatie van Judea in 6 n.Chr. belasting te betalen. Zij waren daarom volgens Josephus verantwoordelijk voor de Romeinse interventies die uiteindelijk leidden tot de ondergang van de tempel. Dit alles is bewijsbaar onwaar: onmiddellijk na het ontstaan van de vierde filosofie was er een detente⁷ en toen de Joden in 66 wel in opstand kwamen, bestond het leiderschap uit onder meer de sadduceese hogepriester Ananos, de farizeese leider Simeon en een esseense generaal. De weerzin tegen Rome werd breder gedragen dan Josephus opportuun acht te erkennen.

Dat wil niet zeggen dat hij alles verzint. De drie scholen hebben zeker bestaan. De essenen worden genoemd door uiteenlopende auteurs als de Alexandrijnse filosoof Philo en de Romeinse encyclopedist Plinius de Oudere. De vraag of de essenen ook de auteurs zijn van (een deel van) de Dode Zee-rollen, is berucht onoplosbaar omdat de rollen zoveel uiteenlopende ideeën documenteren – als de rollen esseens zijn, was deze stroming erg gevarieerd. De farizeeën en sadduceeën kennen we uit de christelijke en de rabbijnse literatuur, en uit die laatste teksten blijkt dat het farizeïsme bijna even verdeeld was als het essenisme. Josephus’ vierde filosofie kende minimaal twee groepen, waarvan de zeloten inderdaad een rol speelden bij de ondergang van Jeruzalem, terwijl Josephus’ favoriete booswichten, de sicariërs, bereid waren niet-Joden in de gelederen op te nemen en soms samenwerkten met de Romeinen.⁸

Zo hebben we enerzijds bronnen die een versplinterd Jodendom documenteren en anderzijds een Joodse historicus die de situatie simplificeert om zijn landgenoten te presenteren als pro-Romeins. Josephus was in feite geen historicus, maar een politicus, die het verleden aanwendde om bepaalde standpunten te verdedigen. Zijn tijdgenoten Plutarchus en Tacitus benutten de geschiedschrijving voor soortgelijke doelen.

Jezus

Als Josephus alleen de vierde filosofie, ontstaan in 6 n.Chr., verantwoordelijk stelt voor de ondergang van de offerdienst in de tempel in 70, zit hij met het probleem dat Judea tot het einde van de regering van Caligula rustig was. *Sub Tiberio quies*, schrijft Tacitus.⁹ Rebelse activiteit in de jaren 6-40 zou Josephus goed zijn uitgekomen, maar als hij het optreden van Jezus vermeldt, presenteert hij deze niet als opstandeling. Josephus’ Jezus was “een wijs mens”, die zijn inzicht bewees door “wonderlijke daden”, waardoor hij de

⁶ *Corpus Inscriptionum Judaicarum* 2.1537.

⁷ Zie noot 9.

⁸ Josephus, *Joodse Oorlog* 2.434; *Joodse oudheden* 20.162-164.

⁹ Tacitus, *Historiën* 5.9.

leraar werd van “mensen die met vreugde de waarheid tot zich namen”.¹⁰ Dit laatste is een typisch Josephuszinnetje, terwijl het idee dat een wijze zich bewijst met wonderen correspondeert met het joodse concept van *chakham*, de wijze wonderwerker. Wat de empirische waarheid achter die wonderen is, is niet zo interessant: de mensen in de Oudheid kenden de natuurwetten niet en vonden andere dingen geloofwaardig dan wij. Aan keizer Vespasianus werden genezingen toegeschreven, terwijl de hooggeschoolde Marcus Aurelius een regenmaker in dienst had.¹¹

Jezus als leraar dus, die zijn wijsheid bewees met wondertekenen. Dit is ook het beeld in de evangeliën, maar er zijn problemen. Eén ding is namelijk duidelijk: Jezus verwachtte het einde der tijden. “De tijd is aangebroken, het Koninkrijk van God is nabij,” vat Marcus de boodschap samen, “kom tot inkeer en hecht geloof aan dit goede nieuws.”¹² De verwachting dat God persoonlijk kwam ingrijpen, dat de oude wereld dan met geweld werd vernietigd en dat een nieuwe zou komen, is echter niet bewaarheid geworden. De teksten van het Nieuwe Testament documenteren hoe Jezus’ volgelingen daarmee omgingen. In eerste instantie meenden ze dat Christus zou terugkeren. Vervolgens was er de teleurstelling dat ook deze verwachting niet uitkwam en tot slot, nadat de Romeinse legioenen Jeruzalem hadden verwoest, was er de zekerheid dat Jezus toch gelijk had gehad over het einde van de oude wereld en dat het Koninkrijk was gekomen, zij het in de vorm van een kerk die Jezus vereerde.

De auteurs van de vroegchristelijke teksten verkondigen vooral Jezus’ gelijk en dat betekent dat ze niet het geloof uitdragen van Jezus, maar een geloof in Jezus. Zaken die voor de man uit Nazaret belangrijk zijn geweest, zoals het naderende einde, komen in de evangeliën daarom slechts zijdelings aan de orde.

Dat geldt ook voor zijn halachische opvattingen. Alleen Matteüs voorziet Jezus van geloofsbrieven als joodse religieuze autoriteit: in de Bergrede becommentarieert de spreker puntsgewijs passages uit de Wet. Deze Jezus scherpt de halachische regels aan, maar we hebben slechts Matteüs’ woord dat Jezus het zo wilde. Marcus biedt een liberaler beeld. Zijn Jezus raakt lijken aan, wat betekenen moet dat hij de reinheidsregels minder scherp uitlegde dan de farizeeën of de sekte van de Dode Zee-rollen.

Nu Marcus en Matteüs (en de andere teksten uit het Nieuwe Testament) elkaar tegenspreken en omdat de mogelijkheid bestaat dat ze elementen hebben toegevoegd, is het verstandig als we ons beperken tot Jezus’ opvattingen voor zover die in minimaal twee onafhankelijke bronnen zijn te vinden. De oogst is mager. Om te beginnen was hij tegen het afleggen van eden, waarmee hij zich mengt in een discussie die we kennen uit de Dode Zee-rollen. Die bevatten ook parallellen voor Jezus’ verbod op echtscheiding. Elders neemt de man uit Nazaret stelling tegen de sekte van de Dode Zee-rollen, bijvoorbeeld wanneer het gaat om de vraag of je mensenlevens mag redden op de sabbat. Als je dan een dier mag redden uit een waterput, redeneert Jezus, mag je ook mensen redden. Niet alleen dit standpunt, ook Jezus’ redeneerwijze is farizees. De argumentatie, dat wij zouden aanduiden als *a fortiori*, stond bekend als *kal va-chomer* (“licht en zwaar”) en was een van de door de farizeese geleerde Hillel erkende redentievormen.¹³

¹⁰ Josephus, *Joodse oudheden* 18.63. De discussie over de authenticiteit van Josephus’ woorden is ten einde gekomen met J.P. Meiers beroemde artikel “Jesus in Josephus. A Modest Proposal,” in: *Catholic Biblical Quarterly* 52 (1990) 76-103”.

¹¹ Heidense wijzen/wonderdoeners: bijvoorbeeld Asklepiades van Prousa en Apollonios van Tyana. Vespasianus: Suetonius, *Vespasianus* 7. Marcus Aurelius: Cassius Dio, *Romeinse geschiedenis* 72=71.8-10.

¹² *Marcus* 1.15.

¹³ *Matteüs* 12.9-12. Redentievormen: Tosefta, *Sanhedrin* 7.11.

Jezus' argumentatiestijl is eveneens farizees wanneer een schriftgeleerde hem, op het tempelplein, de vraag stelt wat het grootste gebod is. Op die plaats zou je verwachten dat Jezus iets over het belang van de offercultus zou zeggen, een onderwerp waarover alle joden het eens waren. Hij haalt echter een beroemde regel aan uit *Deuteronomium*, "Hoor Israël, de Heer is onze God, de Heer alleen", legt uit dat de mensen God moeten liefhebben en licht dit toe met een citaat uit *Leviticus*, dat liefde is dat je je medemensen liefhebt als jezelf. De redeneervorm, waarbij het Deuteronomiumvers wordt toegelicht met een Leviticusregel waarin het woord "liefhebben" eveneens valt, staat in de farizeese traditie bekend als *gězērâ šāwâ*, "hetzelfde onderdeel".

Een origineel standpunt is het ondertussen niet dat de regels van de Wet dienen om humaan met anderen om te gaan. Elders vat Jezus zijn leer samen als "behandel anderen zoals je wil dat ze jullie behandelen": een stoplap uit de antieke literatuur, die we al vinden bij Herodotos en in joodse teksten als *Tobit*, de *Wijsheid van Jezus Sirach* of Philo's *Hypothetica*. In de rabbijnse traditie wordt het spreekwoord toegeschreven aan de vroeg-tweede-eeuwse rabbi Eliëzer, terwijl het vanaf de Vroege Middeleeuwen deel uitmaakt van de legenden over Hillel.¹⁴

Over datgene wat Jezus voor zijn tijdgenoten maakte tot religieuze autoriteit, namelijk zijn Wetsuitleg, weten we dus weinig. Voor zover we zijn positie kunnen typeren, past ze bij wat we verwachtten van iemand van het Galilese platteland, waar de boeren de Romeinse aanwezigheid zó problematisch vonden dat ze zelfs geen Romeins aardewerk gebruikten. Zij waren behoudend genoeg om de strenge uitleg van de Wet te aanvaarden die we kennen uit de Bergrede, en zij waren praktisch genoeg om tegelijk de *no nonsense*-benadering te erkennen die we zagen in Jezus' visie op de sabbat. De sabbatsrust was prachtig, zullen de boeren hebben gedacht, maar je liet geen dier verdrinken, laat staan een mens. Jezus' uitleg van de Wet, die in principe streng was maar waarin praktische naastenliefde altijd vóór ging, bood de Galilese plattelandsbevolking een manier om joods te blijven in een steeds Romeinse wereld, waarin traditionele vormen van Wetsuitleg onhaalbaar waren geworden.

De eerste christenen

De bovenstaande schets van een halachische Jezus, hoe fragmentair ook, maakt duidelijk dat Jezus niet heeft gebroken met het Jodendom. De claim dat hij de messias was, de persoon die in de Eindtijd een rol zou spelen bij de vernieuwing van de wereld, staat ook niet haaks op de ideeën van zijn tijdgenoten. Omstreeks 132 n.Chr. erkende rabbi Aqiba de Joodse opstandelingenleider Bar Kochba als messias, maar niemand heeft ooit ontkend dat Bar Kochba een Jood was of tegengesproken dat Aqiba de grootste geleerde was van zijn tijd. Noch Jezus' halachische opvattingen noch zijn messiasschap maken hem on-joods.

Ontstond het Christendom dan als zelfstandige religie toen, zoals vaak wordt beweerd, de apostel Paulus de heidenen verwelkomde als partners in het Verbond? Het lijkt er niet op. De toelating van niet-joden had parallellen bij de sicariërs en bij Johannes de Doper¹⁵ en was in lijn met wat joden van de Eindtijd verwachtten: iedereen zou naar Jeruzalem komen, waar de tempel "een huis van alle volken" zou zijn.¹⁶ Jeruzalem had

¹⁴ *Matteüs* 7.12a || *Lukas* 6.31. Herodotos, *Historiën* 3.142; *Tobit* 4.15a; *Sirach* 31.15; Philo, *Hypothetica* 7.6. Eliëzer: *Misjna*, *Aboth* 2.10. Hillel: *Babylonische Talmoe*d, *Shabbat* 31a.

¹⁵ *Lukas* 3.14. De soldaten van het garnizoen in Judea waren deels Samaritanen, deels Italiërs.

¹⁶ *Jesaja* 56.7; vgl. *Psalmen van Salomo* 17.21-41 m.n. 34.

faciliteiten voor hun offers en Philo documenteert dat het belang van de Wet kon worden gerelativeerd. Deze behoefde geen obstakel te zijn.

Kwam Paulus dan met nieuwe ideeën? Opnieuw: het lijkt er niet op. Een van de oudste relevante bronnen is Paulus' *Brief aan de Filippenzen*, waarin hij een hymne citeert, die dus ouder is dan deze tekst en moet zijn ontstaan vóór heidenen werden toegelaten. Ze is ontstaan in een joods milieu. Christus had de gestalte gehad van God, luidt het, maar had die afgelegd en was verschenen als mens. Niet zomaar als mens, bovendien, maar als een dienaar. Omdat hij God tot aan het kruis gehoorzaam was geweest, had God hem "hoog verheven en hem de naam geschonken die elke naam te boven gaat".¹⁷

De hier weergegeven ideeën werden niet door alle joden gedeeld, maar ze waren ook niet marginaal. Voor de laatste passage zijn bijvoorbeeld parallellen in de Henochitische literatuur, waarin ruimte was voor "een kleine JHWH". Ook andere ideeën van Paulus passen naadloos in de Joodse gedachtewereld. Dat de Verlosser diende te lijden, door Paulus zelf beschouwd als een *skandalon* voor de Joden, een struikelblok, was helemaal zo'n ondenkbare gedachte niet. De lezers van de *Zelfverheerlijkingshymne* en de *Aäronidische tekst A*, twee van de Dode Zee-rollen, zouden er althans niet van hebben opgekeken. Een ander antecedent van de christelijke theologie is het verhaal van het offer van Abraham, dat destijds bekendstond als "het binden van Isaak". Hierin werd verteld dat Isaak had gevraagd om goed te worden gebonden, opdat het offer niet door zijn reflexen verstoord zou worden en perfect genoeg zou zijn om zonden weg te nemen.¹⁸ Voor weer een ander aspect van het vroege Christendom, het idee dat Jezus, gezeten naast God, het Laatste Oordeel zou vellen, waren de antecedenten ontleend aan zowel *Daniël* als de Henochitische literatuur.

Kortom, ook Paulus brak niet met het Jodendom. Hij zal zich met zijn ideeën niet geliefd hebben gemaakt, en hij kwam bij de rand van het toelaatbare, maar niets wijst erop dat de twee godsdiensten uiteengingen met Paulus. Wél vond een transformatie plaats: waar Jezus zelf geloofde in het einde der tijden en zijn positie markeerde door te spreken over halachische kwesties, stond voor Paulus het geloof in Christus en zijn terugkeer centraal.

Gescheiden wegen

Wie in het vroege Christendom zoekt naar een nieuw idee, waarmee het zich afscheidde van de Joodse godsdienst, zal het niet vinden. Noch bij Jezus, noch bij Paulus. Het omgekeerde is wel het geval: er ging iets ouds verloren. De tempel. Hoe verdeeld de joden verder ook waren, het offer in het heiligdom had altijd enige eenheid geboden. Na 70 was dat voorbij. Er resteerde slechts een verzameling gebruiken en ideeën die, nu het verbindende element was verdwenen, weinig samenhang meer vertoonden. Het lag voor de hand dat hieruit verschillende selecties zouden worden gemaakt. Uit een daarvan is het rabbijnse Jodendom ontstaan, uit een andere het Christendom.

Er zijn zeker meer groepen geweest. Zo is een van de uit de Dode Zee-rollen bekende teksten ook overgeleverd in een middeleeuws manuscript uit Cairo, wat suggereert dat de sektarische ideeën in 70 niet radicaal ten einde kwamen. In Rome erkende men nog lange tijd de priesters als autoriteit. In 2013 ontdekte teksten uit Afghanistan suggereren dat er Joden zijn geweest die het Romeinse Rijk verlieten en zich

¹⁷ *Filippenzen* 2.6-10. De titel "dienaar" werd ook gebruikt door christenen die de ideeën van Paulus afwezen, zoals de auteur van de *Leer van de Twaalf Apostelen* (9 en 10). Het gebruik van de titel bewijst – opnieuw – dat de hymne uit *Filippenzen* oeroud moet zijn.

¹⁸ Pseudo-Philo, *Bijbelse geschiedenis* 32.2-4.

vestigden langs de Zijderoute. Kortom, er zijn meer groepen geweest dan de twee waaruit het Christendom en het rabbijnse Jodendom zijn voortgekomen.

Die twee hadden bovendien sterke overeenkomsten. Beide groepen legden de ondergang van Jeruzalem uit in apocalyptische termen en aanvaardden het idee van een hemels Jeruzalem. Beide groepen meenden ook – net als Josephus – dat de verwoesting van de tempel te maken had gehad met tolerantie voor onjuiste ideeën. Daarom besloten beide groepen onderscheid te maken tussen geïnspireerde literatuur, die werd gecanoniseerd, en andere teksten, die geen plek kregen in de Bijbel. Veel ideeën die vóór 70 belangrijk waren geweest, raakten zo vergeten, en hierdoor raakten de tegenstellingen aangescherpt. Paulus' Filippenzenbrief biedt een verbijsterend vernieuwende visie als je het Jodendom definieert aan de hand van de teksten die nu de Joodse Bijbel vormen, maar de eerste christenen kenden die beperking nog niet. Zij lazen de Henochitische literatuur, de *Zelfverheerlijkingshymne*, de *Aäronidische tekst* en pseudo-Philo's *Bijbelse geschiedenis*. Weer een andere overeenkomst was dat beide groepen, nu gelovigen hun zonden niet meer konden compenseren door een offer te brengen, dachten dat mensen met God in het reine konden komen door het doen van goede werken.

Joden en christenen hadden niet uiteen hoeven gaan. Dat dat toch gebeurde, kan worden bekeken vanuit drie perspectieven: joods, christelijk en Romeins.

Eerst de joodse kant van de zaak. Het lijkt erop dat de rabbijnen meteen na het einde van de tempelcultus claimden leiding te mogen geven aan het Jodendom. Op diverse punten nam Javne, waar rabbi Jochanan ben Zakkai een gerechtshof en/of school lijkt te hebben gehad, de positie over van Jeruzalem. Ze lijken ernaar te hebben gestreefd het volk te redden door consensus te scheppen over enkele grote vragen en mensen met afwijkende meningen te overtuigen die op te geven. Jochanans opvolger Gamaliël II liet aan het Achttiengebied een formule toevoegen tegen andersdenkenden, waarvan wel is aangenomen dat ze was gericht tegen de christenen. Dit valt niet te bewijzen maar het staat vast dat er aan het einde van de eerste eeuw in de joodse wereld minimaal één groep was die meende dat moest worden opgetreden tegen afvalligen.

Er is ook minimaal één groep christenen geweest die zich aangesproken voelde: die waarvoor het Johannesevangelie is geschreven. De leden van die gemeente waren uit de synagogen gestoten en de evangelist veroordeelt “de” Joden door ze gelijk te stellen aan duivelskinderen.¹⁹ Andere christenen ervoeren minder spanningen. De korte tekst die bekendstaat als *Leer van de twaalf apostelen* documenteert een groep die de normale halachische discussies voortzet, met standpunten over ritueel rein water en polemieken tegen de rabbijnse vastendagen.²⁰ Het leiderschap van deze Wetsgetrouwe christenen was in handen van de afstammelingen van Jezus' broers, die weinig redenen zagen om zich neer te leggen bij het gezag der rabbijnen. De val van Jeruzalem had bewezen dat Jezus gelijk had gehad: het einde was nabij geweest. Waarom zouden de christenen instructies volgen van de zelfbenoemde autoriteiten in Javne, die de messias nooit hadden erkend?

De Wetsgetrouwe christenen verdwenen tijdens de opstand van Bar Kochba.²¹ Daarmee was een verbindende schakel tussen de heidense christenen en het rabbijnse Jodendom verdwenen. De canonisering van de Bijbel, en dus het verdwijnen van de teksten die belangrijk waren geweest voor de allereerste christenen, droeg verder bij aan het scheiden der wegen. De schepping van een geschoolde geestelijkheid van bisschoppen institutionaliseerde het verschil met het rabbijnse jodendom.

¹⁹ Johannes 8.44.

²⁰ *Leer van de twaalf apostelen* 7 (vgl. Misjna, *Mikwaoth* 1) en 8 (met Misjna, *Taanith* 2.9).

²¹ Vgl. Justinus de Martelaar, *Eerste apologie* 31.5-6.

Tot slot is er nog de Romeinse factor. Joden betaalden traditioneel een belasting aan de tempel. Nu die er niet meer was, eiste Rome deze afdrachten op. Dit leidde tot problemen, aangezien assimilanten deze heffing moesten blijven betalen, terwijl heidense christenen ervan waren vrijgesteld, hoewel menigeen hen beschouwde als joods (ze offerden immers niet aan de goden). Het staat vast dat keizer Nerva deze *Fiscus Judaicus* heeft herzien en het is denkbaar dat deze herziening bestond uit een aanpassing van de definities. Feit is in elk geval dat er nu een juridisch kader was: je was óf joods, betaalde de belasting en was vrijgesteld van de offerplicht, óf christelijk, en dan hoefde je de belasting niet te betalen en mocht je je geloof belijden bij de leeuwen.

De rabbijnse claim op het leiderschap, de christelijke weigering daarin mee te gaan, de Romeinse definities, de selectie van religieuze literatuur, de institutionalisering van het christendom met een kader van bisschoppen: het zijn allemaal factoren waardoor joden en christenen gescheiden raakten. Dat proces duurde zeker drie eeuwen. Hoewel er nog rond 400 christenen waren die de synagogen bezochten, liep het scheidingsproces ten einde toen het Concilie van Nikaia in 325 verklaarde dat Jezus volledig God was. Dat betekende een principiële breuk met eerdere ideeën. Voor joden zou een “kleine JHWH” of “het Woord van God” nog aanvaardbaar zijn geweest, maar de promotie tot volledige God was alsof zou zijn voorgeschreven dat aan Christus moest worden geofferd. Wie wil aanwijzen wanneer de breuk compleet was, kan slechtere momenten kiezen dan het Concilie van Nikaia.

Meer lezen

Een derde van de Nederlanders en Vlamingen heeft inmiddels een hogere opleiding, maar de oudheidkundige wetenschapsvoorlichting is niet met hen meegegroeid. Boeken voor het grote publiek presenteren eerst de zaken te eenvoudig en verwijzen de geïnteresseerden daarna naar de wetenschappelijke literatuur. Voor wie meer wil lezen over de in dit stuk behandelde materie, valt er betrekkelijk weinig aan te raden.

Wie de joodse teksten wil lezen die bij de canonisering van de Bijbel zijn weggeselecteerd, kan terecht bij L. Feldman, J. Kugel en L. Schiffman, *Outside the Bible. Ancient Jewish Writing Related to Scripture* (2013), maar de toelichtingen zijn te summier om deze boeken bruikbaar te doen zijn. Een Nederlands alternatief ontbreekt. Misschien is *The Jewish Annotated New Testament* van A.J. Levine en M.Z. Brettler uit 2011 nog de beste vervolgttekst; het toont in elk geval wat u in onze tijd mag verwachten van een vertaling.

Daarnaast is er de catalogus van de recente Dode Zee-rollen-expositie in het Drents Museum: Mladen Popović, *De Dode Zeerollen. Nieuw licht op de schatten van Qumran* (2013). Het belang van de *Fiscus Judaicus* is onlangs onderstreept in het proefschrift van Marius Heemstra, *The Fiscus Judaicus and the Parting of Ways* (2010), maar daarvan is geen editie voor het grote publiek. Als het gaat om Paulus, is *Paulus en de rest. Van farizeeër tot profeet van Jezus* (2010) van B.J. Lietaert Peerbolte te adviseren.

Ik heb zelf geprobeerd de lacune te vullen met *Israël hersteld. De Joodse wereld aan het begin van onze jaartelling* (2014), maar of dit een goed boek is, onttrekt zich aan mijn beoordeling.

Jona Lendering
Amsterdam, 23 september 2014